

Kovács Sándor

Kriza János, a püspök¹

1975-ben Kriza János halálának 100. évfordulóját ünnepelte az erdélyi és a magyarországi tudományos világ. A centenáriumnak az unitárius egyház is igyekezett – lehetőségeihez mérten – emléket állítani, éppen ezért a püspök-költő alapította Keresztény Magvető 1975. évi 2–3. összevont számát teljes egészében Kriza Jánosnak szentelték. A Magvető Kriza emlékszámával csodával határos módon átcúszott a cenzúrán, igaz ugyan, hogy az emlékszámába bekerült a kötelező, éppen augusztus 23. jelentőségét méltató cikk is. De ennél több is történt: a Vallásügyi Hivatal a 2–3. összevont szám megjelenése után az egyház kérésére engedélyezte a Kriza szám ezer példányban való újabb kinyomtatását. Erdő János felelős szerkesztő azt szerette volna, hogy a különlenyomat önálló címlappal Kriza emlékkötetként jelenjen meg, csak hogy a cenzúra ezt már nem engedte meg. Így az történt, hogy az 1975. évi Keresztény Magvető 2–3. összevont száma két kiadásban jelent meg, az első lenyomat, a tulajdonképpeni Magvető 500 példányban, a második pedig ugyanazzal az impresszummal *Emlékpéldány Kriza János halálának 100. évfordulójára* alcímmel 1000 példányban. Az emlékszámokban a Magvető szokásos rovatbeosztása is módosult, és csak a Krizával foglalkozó írások láttak nyomdafestéket (Kovács Lajos, Mikó Imre, Gergely Pál, Szabó Dezső, Gellérd Imre, Szabó Árpád, Erdő János, Izsák Vilmos és Gál Jenő tollából). Sajtótörténeti szempontból sem mellékes elkülöníteni a látszólag azonos kiadványokat.

Az 1975. esztendő Krizáról szólt, s a híres-neves unitárius püspök alakja felkeltette a hírhedt Securitate érdeklődését is. 1975. január 24-én a Hargita megyei Securitate kötelékében dolgozó magyar százados informátorától arról értesült, hogy az unitáriusok Kriza centenáriumának megünneplésére készülődnek, és hogy Erdő János főjegyző, teológiai tanár azzal bízta meg az informátort, hogy Székelykeresztúron az egyházközségi levéltárban kutasson Kriza-emlékek után. Erdő szerint a centenárium alkalmából a magyar kulturális lapok hasábjain várhatóan írnak a népköltészetgyűjtő Krizáról, de az egyház célja az, hogy a cenzúra éberségét kijátszva Krizát mint unitárius püspököt mutassa be az értelmiségnek.

¹ Elhangzott 2011. június 27-én Kolozsváron, a Kriza János születésének 200. évfordulóján rendezett konferencián.

A mellesleg unitárius vallású százados, kultúremler lévén, az informátortól kapott értesülésekhez rövid kivonatot is mellékel Kriza munkásságáról. Tudni vélte, hogy Kriza gyűjtésében nacionalista felhangú énekek is vannak: „unele din cîntecele culese de el au un iz naționalist”. Kriza halálának centenáriumán az unitárius egyház mindent megpróbált megtenni azért, hogy a papot, az egyház szolgáját hozza emberközébe. A Magvetőben az unitárius Krizát méltatták, teológiai felfogását, prédikatori munkásságát elemezték, a kolozsvári gyülekezettől elköszönő beszédét közölték. Kriza püspöki munkássága talán a cenzúráról való félelem miatt nem került bemutatásra. Dolgozatunkban erre teszünk kísérletet.

A magyar unitáriusok 22. püspöke főpásztori tevékenységéről a zsinati és főtanácsi jegyzőkönyvek alapján alkothatunk képet. Püspöki tevékenységét három téma köré csoportosíthatnánk: 1. az egyházszerület megerősítéséért hozott intézkedések, 2. az oktatás minőségét szabályozó határozatok, és 3. az egyház-diplomáciai tevékenység.

1. Egyházszerület megerősítése. Az 1848–1849-es forradalmat és szabadságharcot követő megtorló intézkedések nyomán Aranyosrákosi Székely Sándor halálát követően nem lehetett összehívni a püspökválasztó zsinatot. Így történetelt meg az, hogy kilenc évig betöltetlen maradt a püspöki szék. Zsinatot csak 1861-ben tudtak tartani az unitáriusok, és a Tordára összehívott szinóduson sokak meglepetésére Kriza Jánost püspökké választották. Ez azt is eredményezte, hogy Székely Mózes, a korábbi püspökhelyettes, Kriza versenytársa rettenetesen megharagudott, a választást úgy értékelte, mint kilencévnnyi munkája semmibevételét, s nem sokkal ezután 1862 augusztusában meg is halt. Krizának jószerivel egyedül kellett felvállalni a vezetéssel járó kellemetlenségeket. Székely Mózessel ellentétben nem volt hivatalnok alkat, az egyház adminisztrációjával járó feladatokat felettébb terhesnek tartotta. Kriza célja az egyház konszolidációja volt, ezért a közösség öndefinícióját erősítendő 1862-ben a Főtanácsi gyűlésen elhatározták, hogy az egyház testületeit, hivatalnokait és tagjait azontúl csak az unitárius megnevezéssel illetik. A Királyi Főkormányzék tudomására hozták, hogy a felekezet hivatalos neve nem „egység hívő”, „egység hitű”, „egy hitű”, s más elferdített névalak, hanem az unitárius megnevezés! „Az unitárius nevezet kizárólagos használatára és írására” az esperesek útján a papok és az ún. belső emberek is felszólítottak. Az unitarizmus 19. századi megszilárdulásának ez volt az első, Kriza püspöki szolgálatához kapcsolódó jele. Hét évvel később, a kiegyezést követően 1869 júniusában, a kolozsvári Főtanácson elhatározták, hogy:

„...miután Erdély Magyarországgal törvényesen és tényleg egyesítettett, s különálló ország lenni megszűnt, célszerű és az országos törvényekkel megegyező lenne az eddig használt *erdélyi unitáriusok* és *erdélyi unitárius vallásközönség*

nevezetek helyett *magyar unitáriusok* és *magyar unitárius vallásközönség* nevezeteket venni fel, s hivatalos iratainkban és kiadványainkban ezeket használni.”

Az Egyházi Képviselő Tanács javaslatára a fenti megnevezést a külföldi hitrokonokkal szemben használták, a „hazában”, a hivatalos levelekben, okiratokban és kiadványokban az erdélyi szó elhagyásával „az unitáriusok” és az „unitárius vallásközönség” nevezet használata mellett döntöttek. A felekezet nemzeti jellegét a papok és iskolamesterek öltözködésének szabályozásával is erősíteni kívánták. A legelső Kriza által elnökölt zsinaton kimondták, hogy:

„...a belső emberek egyenruhája legyen sötét színű és nemzeti. [...] a pap bárminő hivatásos papi szolgálat alkalmával palástosan legyen köteles megjelenni, s minden papi szolgálatát palástosan végezni.”

Az egyházi közigazgatás nyelve magyar volt ugyan, de az esperesi hivatalok még mindig latin köriratú pecsétjeiket használták. Az espereseknek meghagyták, hogy új pecsétnyomókat rendeljenek, a régi címerek megtartásával, de magyar körirattal. Az egyházi törvényeket is Kriza püspöksége alatt kezdték el latinról magyarra fordítani. Az 1864. évi kolozsvári főtanács a régiségek és ritkaságok megőrzését szorgalmazó törvényt fogadott el. Ekkor „fedezték fel” az énlaki templom híres rovásírásos tábláját. Az Egyházi Képviselő Tanács a „hunírásról” másolatot készíttetett, a főtanács pedig meghagyta, hogyha: „tagjai hasonló régiségeket és ritkaságokat találnak azokat feljeleníteni s megvédésök iránt a szükséges intézkedéseket megtetetni igyekezzenek.” A belső önazonosság illetén megerősítése után szabályozni lehetett a zsinattartások és esperesi vizsgálószékek gyakorlatát, a különféle tisztségviselők esküformáit. Az egyházközségi élet élénkítését célzó határozatok sorából ki kell emelnünk a közgyűlés és a presbitérium megszervezését újólag is szorgalmazó indítványokat. Nem hagyhatjuk szó nélkül azt sem, hogy a nemzeti jelleg megerősítése mellett gondja volt a püspöknek az árvák és aggok, özvegyek és munkaképtelenné vált papok ellátására. Püspöki szolgálatához fűződik a Koncz-alap segélypénztárrá szervezése.

2. Oktatás. A főtanácsi és zsinati jegyzőkönyvek tekintélyes része az oktatás kérdésével foglalkozik. A kolozsvári, a székelykeresztúri, a tordai és a torockói iskolák sorsát, miként a népiskolákét is, szíven viselte a püspök. Talán ma is példaként szolgálhat az a tanügyi terv, melyet a kolozsvári gimnáziumnak megalakítottak. A diákok heti 20, de maximum 23 órában tanultak osztályuknak megfelelően. A tantervet 11 évre szabták, három elemi, öt nyelvészeti és három bölcselmi osztályra. Az elemi oktatás tárgyai: olvasás, írás, rajz, vallás, ének, beszéd és értelemgyakorlás, számtan, természetrajz, földrajz, magyar nyelv, német nyelv és Magyarország történelme. Az öt évig tartó ún. nyelvészeti osztályban: magyar, német, latin és görög nyelv, földrajz, számtan, mitológia. Végül a három-

évnyi bölcselmi osztályban: algebrát, zoológiát, latin, görög, német nyelvet, alkalmazott algebrát, kémiát és filozófiát tanultak a diákok. A bölcselmi tanfolyamon is mindössze heti 20 órában tanítottak.

És most vessünk egy pillantást a falusi unitárius népiskolákra. A négy évre tervezett oktatás tárgyai: vallás, olvasás, írás, számtan. Megjegyzendő, hogy a számtankönyveket Brassai Sámuel, az olvasókönyvet Kovácsi Antal unitárius tanárok állították össze.² Különös gondot fordítottak a szép- és helyesírásra, és talán az sem mellékes, hogy mind a helyes, mind pedig a szépírást a gimnázium 8. osztályáig tanították.

3. Egyház-diplomácia. Megítélésünk szerint Kriza püspöki szolgálatának egyik legfontosabb területe az egyház külkapcsolatainak megerősítése volt. Az angol–amerikai–magyar unitárius kapcsolatok az 1860-as évektől jelentősen átalakultak. John Paget erdélyi jelenléte és Kriza angломániája szerencsésen kiegészítette egymást, még akkor is, ha ez időnként konfrontációhoz vezetett éppen a Londonba küldendő unitárius akademiták anyagi támogatását illetően. Az történt ugyanis, hogy a magyar unitárius diákok részére a Brit Unitárius Társulat ösztöndíjat ajánlott fel. Az egyház katasztrofális anyagi helyzetére való tekintettel nem tudott hozzájárulni a Londonban tanulók költségeihez még akkor sem, ha előzőleg a zsinat 500 forintos támogatást szavazott meg a mindenkori, London-

² I. osztály – 1. A vallás elemei. Miatyánk. Hiszek egy Isten... Tíz parancsolat és alkalmi imádságok. 2. Az anyanyelv elemei. Betűzés, olvasás. Kézikönyvként a Kovácsi Antal által összeállított ABCés könyvet használták. 3. A számtan elemei. Kézikönyv: a Brassai-féle Kisdedek számvetése. 4. Szaválás. Erkölcsi mondások, szabályok és versecskék. 5. Az írás elemei példányok után.

II. osztály – 1. Vallás. Kézikönyv: Krizától a Keresztény vallás elemei. 2. Anyanyelv, jelesen: a. Olvasás. b. A mondatok elemzése. c. Ortográfia. Kézikönyv: Gáspár János és Kovácsi Antal-féle olvasó-könyv. 3. Számtan, a Brassai-féle Kisdedek számvetése. 4. Szaválás az olvasó-könyvből. 5. Írás példányok után. III. osztály – 1. Vallás. Kézikönyv: Simén Domokos szent históriái. 2. Anyanyelv. a. Olvasás – nyomtatás és kézírásból. b. Mondatok ismertetése. c. Helyesírás. Kézikönyv: Kovácsi. 3. Számtan. Kézikönyv: Elemi számtan (Szabóky Schneider Adolf). 4. Erdély és Magyarország földrajza. Kézikönyv: Szabó Sámutól, Marosvásárhely. Kóváry László: Györke históriája Erdélyről stb. 5. Írás. IV. osztály – 1. Nagykatekézis (Nagysolymosi Koncz Boldizsár). 2. Anyanyelv: a. Olvasás – nyomtatás és kézírásból. b. Mondatok ismertetése. c. Értelem gyakorlás. Amit olvas a tanuló, mondja el a maga felfogása szerint. Mesék, erkölcsi mondatok betanulása. d. Helyesírás. Itt is, valamint az előbbi osztályokban a mester által betanítandó magyar helyesírási szabályok után. 3. Számtan. Kézikönyv: Elemi számtan. 4. Erdély és Magyarország története. Kézikönyv: Magyarország története rövid vonásokban, írta Szász Károly. 5. Írás példányok után.

Ének mindenik osztályban a templomi és halotti énekeskönyvekből.

ban tanuló magyar akadémitának. Kriza János Simén Domokoshoz, az első angol akadémitához küldött leveleiben szinte könyörög, figyeljen arra, nehogy az angolok az erdélyi valóságot és rettenetes szegénységet a fukarság jeleként értelmezzék.

„Levelem hangulatából is kiérezheti Simén úr, hogy a mi erdélyi állásunk nagyon szegényes, amit Ovidius *turpis egestas*nak nevez, mi sokkalta alantibb fok a pauperitásnál, mely a rómaiaknál inkább a középszerű sorsot jelenti. Mi erdélyi unitáriusokul ennél alantabb állunk. Azért legyen szíves kedves Simén úr, a mi helyzetünket, amikor szóba jön, az angol atyafiaknál ily szempontból terjessze elő, mert amint Paget úr beszéli, onnan kapott levelek után, ott rólunk szörnyű kedvezőtlen vélemények terjedtek el, mintha mi nem sietnénk nyílt karral az angol atyafiak szimpátiájának viszonzására s valamint ön irányában schmutzigul viseltük magunkat – ezek a Paget úr kifejezései –, most is úgy viseljük, nem akarván ön helyébe más ifjút rendelni.”³

Az erdélyiek megítélését és Simén helyzetét az is nehezítette, hogy 1861-ben a konzisztórium beleegyezése nélkül Raffaj Károly (1835–1894) göttingeni akadémista is ellátogatott Londonba. Kriza János leveléből az derül ki, hogy a fiatalember az angol unitáriusokon élösködött, pénzt kért tőlük, azt állítván, hogy őt az erdélyi unitáriusok küldték Angliába. A kellemetlen helyzetből Simén mentette ki a konzisztóriumot azzal, hogy a Brit Unitárius Társulat évi közgyűlésén „a sok balítéletet eloszlatta”⁴

Az angol kapcsolatoknak természetesen más vonatkozásuk is volt. Kriza egy korábbi Siménnek küldött levelében egyebek mellett ezeket írta:

„...nem tehetem, hogy ki ne jelentsem, mily magas élvezetet szerez az én lelkemnek ez angol folyóirat [Inquirer] olvasása s mennyire óhajtom, hogy évről-évre mentül több olvasói legyenek erdélyi egyházunkban, hogy ezáltal legalább szellemi rapportban lehessünk az angol tudományos teológiával s az ottani vallásos élet hatalmasabb s mélyebbre ható folyamával. Ilyetén villanyos láncolat nélkül maholnap elszibbadnánk s lassanként a régi századok arcát élettelenül visszaidéző múmiává lenne egyházi egyéniségünk.”⁵

A szellemi zsibbadást meggátolandó, az egyház fennállásának 300. évfordulójára készülődve, az erdélyiek hatalmas vállalkozásba fogtak. Tervüket segítette az a levél, amelyet 1868. július 4-én az Amerikai Unitárius Társulat titkára kül-

³ Borbély István: *Simén Domokos és kora*, KerMagv 1928. 60. évf., 73.

⁴ Uo., 76.

⁵ Uo., 67–68.

dött Kolozsvárra. Az amerikaiak elismeréssel szóltak a magyar unitáriusok évszázados hithűségéről, majd a következő ajánlatot tették:

„Úgy tetszik nekünk, hogy hasznos szolgálatot tennénk, ha a Dr. Channing és más írók munkáit Európa különböző nyelveire lefordítanók. Ennél fogva tisztelettel kérjük, értesítsenek, hogy vajon egy ily vállalat segítené-e a mi célunkat az önök országában és vajon önök közre adhatnák-e ezen munkákat, ha elküldennők. A mi szándékunk az, hogy válogatott értekezéseket bocsássunk ki magyar, német és zsidó nyelven, ingyen való szétosztás végett, meg lévén győződve, hogy az ily gondolatkicserélés nem lenne haszon nélkül. Önök természetesen sokkal jobban tudják, mint mi, hogy vajon ez segítene-e, és ezért az önök ítéletére bízunk egy ily vállalat célszerűségének eldöntését.”⁶

Kolozsvárott a *Keresztény Magvető* már korábban is közölt fordításokat Channingtól,⁷ és az amerikai unitárius teológus népszerű volt a magyarországi protestáns körökben is. A fordítások megkezdése előtt Simén Domokos Kriza Jánossal való alapos tanácskozás után „magánlevélben” tájékoztatta az amerikaiakat arról, hogy a német fordítás nem szolgálná a magyar unitarizmus ügyét, héberre pedig azért fölösleges Channinget lefordítani, mert minden zsidó tud magyarul. Az amerikai fél beleegyezett abba, hogy Kolozsvárott Kriza János, Ferencz József és Simén Domokos irányításával elkezdődjenek a magyar fordítások. A cél megvalósításáért 500 dollárt ajánlottak fel,⁸ s az erről szóló utalványt 1870. január 28-án elküldték Kolozsvárra. Az első kötet 1870-ben jelent meg, előszavát Kriza János püspök írta.⁹

A magyar unitáriusok nemcsak a „tractok” fordításán, hanem az amerikai hitrokonok közvéleményének befolyásolásán is fáradoztak. 1868 novemberében egy bizottság az EKT jóváhagyásával az Amerikai Unitárius Társulatnak hosszabb levelet küldött, melyben a jövő amerikai–magyar kapcsolatainak fő stratégiai irányvonalait vázolták. A fordításokra adandó segílyt hálásan köszönték, de

⁶ Uo., vol. I., 127–129.

⁷ W. E. Channing, *Krisztus iránti szeretet* (Love to Christ. A Sermon), ford. Buzogány Áron, KerMagv 1861. 45–60.

⁸ MsU 1019/A2. Az Amerikai Unitárius Társulat titkára, Charles Lowe 1869. november 26-ról Siménnek küldött levelében egyebek mellett ezeket írta: „I have just written to Mr. Kriza that, partly because of your letter, we had unlinquished on purpose of sending you tracts in German and having found it impracticable to print them satisfactory in the Hungarian language here, we are ready to send to your Consistory \$500 if they are disposed to supply it to translating and printing selections from our publications.”

⁹ *Channing Ellery Vilmos Válogatott művei*. Angolból fordították és kiadják az unitárius tanárok. I. kötet. Társadalmi tárgyuak. Kolozsvárt a Róm. Kath. Lyc. Nyomdájában, 1870.

egy nagyobb projekttel, a budapesti unitárius templom felépítésének merész ötletével rukkoltak elő. Hogy a pesti templomépítésre nézve 1868-ban konkrét terve és elképzelése nem volt az EKT-nak, azt az alábbi levélrészletből nem nehéz kikövetkeztetni:

„De midőn e tárgyban javaslatunkat az önök megkeresése folytán – elmondottuk –, nem hallgathatunk el más utat és módot is, amelyen kezét fogva, a tiszta keresztény elveknek nem csak tovább fejlesztésére, hanem a már kifejlesztetteknek állandósítása is eszközölhető volna. Nézetünk szerint e célt leginkább az által lehetne megközelíteni, ha mi legalább Pesten, hazánk fővárosában, most hirtelen egy unitárius templomot építhetnénk, s ezáltal a központban egy, a vallásos eszméknek irányt adó gyülekezetet alakíthatnánk. Egy ily gyülekezetnek alapja meg is van már, amennyiben ott a minisztériumnál több unitárius atyánkfiai vannak alkalmazva, a képviselő házban több unitárius képviselő van, sőt a kultuszminisztériumnál titkári minőségben egy papi egyénünk is van, aki a papi teendőket szívesen teljesítené. Csak templom hiányzik, ahová említett papunk összehívhatná híveit, és ahová mások is elmeheessenek megismerni vallásunkat, s levetkőzni az eddig ellene táplált vastag előítéleteket.

Ha tehát e dologra az önök figyelmét felhívunk szabad; ha önök ajánlata következtében ez ügyben támogatásukra számíthatunk; mi azt hisszük, hogy a cél valósításával oly gyülekezet alapját vetettük meg, amely helyzeténél fogva a legszebb gyümölcsöket fogja megteremni a szabad kereszténység ügyének.”¹⁰

¹⁰ Angol levelezési emlékkönyv, vol. I., 130–134. EUEGYLt, Kolozsvár. A levél angol fordítását teljes terjedelmében közölte a bostoni Monthly Journal, 1869. vol. X., March, 78–83.

A kézirat *Angol levelezési emlékkönyv* első részét, az 1825–1867 között folytatott magyar–angol levelezést Buzogány Áron egykori akadémista állította össze azért, hogy az angol–magyar kapcsolatokat dokumentáló anyag lehetőleg egy helyre kerüljön. 1868-ban Buzogány az Emlékkönyvet azzal a meghagyással adta át az Egyházi Képviselő Tanácsnak, hogy abba az angol és amerikai korrespondenciát továbbra is bemásolják. Az Emlékkönyvet az EKT határozata értelmében a magyar–angol–amerikai kapcsolatok hivatalos jegyzőkönyvének tekintették, és 1911-ig vezették. Az Emlékkönyvet Buzogány Áron kezdte írni a vol. 1. 1-től a 111-ig, majd Benczédi Gergely 1868-tól 1873-ig a vol. 1., 112-től vol. 2., 29-ig folytatta. Benczédi 1873-ban elfoglaltságára hivatkozva lemondott jegyzői tisztségéről. Az EKT Kovács Jánost bízta meg a jegyzőkönyv vezetésével, aki 1873-tól 1894-ig a vol. 2., 30-tól a vol. 3., 172-ig folytatta elődei munkáját. Kovács után ismeretlen kéz írt be 82 lapot a vol. 3., 172-től 254-ig, majd 1894-től 1911-ig Boros György végezte a jegyzői teendőket a vol. 3., 254-től, a vol. 4., 238-ig. 1911-től Ferencz József vezette a levelezés nyilvántartását, nagyon sok esetben a fogalmazványt ragasztotta be az Emlékkönyvbe, sajnos gondatlansága miatt több lap is megsérült.

A levelező bizottság javára írandó, hogy kiválóan tálalták a fővárosi unitárius jelenlét előnyeit, ugyanis a templomépítési ambíciók vázolója előtt a bécsi, ún. újkatolikusoktól Kriza János püspökhöz küldött levelet is ismertették. Ebben az „unitarizmus” örvendetes terjedéséről és a bécsi szuperintendencia szervezésére tett lépésekről számolt be egy volt jezsuita. A német levél másolatát a Brit Unitárius Társulathoz is elküldték, és a társulat egyik, az újkatolikus kérdésben járatos tagjától, John Fretwelltől azt a tanácsot kapták, óvakodjanak a bécsiektől. A bécsi újkatolikusok vezetője, C. A. Forstner Kriza Jánost ostromolta hivatalos elismeretésükért. A korabeli pesti sajtó írt is a fejleményekről, az unitarizmus diadalaként harangozták be az eseményeket, szerencsére Kolozsvárról hivatalosan nem vették fel a kapcsolatot a bécsiekkal. Forstnert szodómiáért a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején bezárták, és az ügy ezzel lezárult.

Az Amerikai Unitárius Társulat rokonszenvét, erkölcsi és anyagi támogatását nem volt könnyű megszerezni. 1874 júliusában John Fretwell kereskedő a következőket írta Krizának:

„...az amerikaiak azt mondják, miért segítsük mi az erdélyi unitáriusokat, mikor nekünk is elég szükségünk van nyugaton? Erdélyországot az amerikaiak csak a németek tudósításaiból ismerik, azok pedig rossz színben tüntetik fel Önöket. Nekem sok fáradságomba kerül a balvéleményeket eloszlatni. Ha az amerikaiak meggyőződnek arról, hogy azt a pénzt, mit önöknek küldnek, úgy használják fel, hogy az ők várakozásaiknak megfeleljenek: akkor ezután többet is fogják segíteni.”¹¹

A küldött pénzzel a püspök és munkatársai jól sáfárkodtak. A Keresztény Magvető rendszeres publikálása, az 1868-ban tartott tordai emlékszinat, a jeles amerikai teológus, Channing válogatott műveinek öt kötetben való kiadása és a Londonban tanult akadémistáink hazai magvetése korszakos fordulatot jelentett az unitárius egyház életében.

¹¹ Angol levelezési emlékkönyv, vol. II. 49.